

**Другий Базар 1941 р.
та його вплив на діяльність ОУН(М)**

У статті висвітлюються події вшанування 20-ї річниці розстрілу під Базаром учасників Другого зимового походу військ армії УНР та розглядаються репресії німецької окупаційної влади, які призвели до Другого Базару. Визначається, що Базарська трагедія 1941 р. стала передумовою переходу ОУН(М) на антинімецькі позиції.

Ключові слова: Базарська трагедія, Другий Базар, житомирський обласний провід ОУН(М), Центральне керівництво ОУН(М).

Статья посвящена памяти 20-летия расстрела под Базаром участников Второго зимнего похода войск армии УНР и рассмотрению репрессий немецких оккупационных властей, которые привели ко Второму Базару. Определено, что Базарская трагедия 1941 г. стала предпосылкой перехода ОУН(М) на антинемецкие позиции.

Ключевые слова: Базарская трагедия, Второй Базар, житомирский областной провід ОУН(М), Центральное руководство ОУН(М).

In this paper the author describes the events dedicated to honoring of the 20th anniversary of the execution of the Ukrainian National Republic Army soldiers near the village of Bazar. The author also studied repressions carried out by the German occupation regime which were the reason of the Second Bazar. After the Bazar tragedy in 1941 OUN(M) went over to opposition to German occupation regime.

Key words: Bazar tragedy, Second Bazar, OUN(M) leadership of Zhytomyr region, Central leadership of the OUN(M).

В історії українського визвольного руху ХХ ст. особливе місце займають трагічні події 21 листопада 1921 р. – розстріл більшовицькими військами під Базаром на Житомирщині 359 полонених учасників Волинської групи Другого зимового походу військ армії УНР під командуванням генерал-хорунжого Ю. Тютюнника. Базарська трагедія 1921 р., незважаючи на її драматизм, стала для майбутніх поколінь українців символом непоборності та нескореності національної ідеї. У 1941 р., в умовах розгортання чергового етапу визвольної боротьби, ОУН під проводом полковника А. Мельника виступила з ініціативою широкого вшанування 20-ї річниці "359". Проте через два десятиліття після Першого Базару наступив Другий, не менш трагічний, який став наслідком репресій німецької окупаційної влади проти самостійницького руху.

На сьогодні в історіографії Другий Базар, як і його вплив на діяльність ОУН(М), не достатньо виступав предметом спеціальних наукових пошуків і ще "чекає своїх дослідників" [1, с. 12; 2, с. 15-16]. Як правило, у більшості досліджень це питання розглядалося контекстуально – або в контексті Другого зимового походу й Базарської трагедії 1941 р. [3; 4], або ж крізь призму діяльності мельниківців та українського самостійницького руху періоду Другої світової війни загалом [5, с. 9; 6; 7; 8, с. 72-73; 9, с. 86].

Метою статті є розгляд заходів із вшанування 20-ї річниці Базарської трагедії, які були ініційовані ОУН під проводом полковника А. Мельника; а також визначення впливу Другого Базару на діяльність ПУН в період Другої світової війни.

Наприкінці літа – на початку осені 1941 р. на території Житомирщини були створені обласний, ряд міських та окружних осередків ОУН А. Мельника. Обласний провід мельниківців очолив О. Яценюк ("Волинець", "Петро Марчук"), який до середини серпня 1941 р. одночасно керував відділом освіти Житомирського обласного управління, а потім, відповідно до деяких даних, став директором Житомирського учительського інституту.

У перших числах листопада 1941 р. житомирський обласний провід ОУН А. Мельника під керівництвом О. Яценюка отримав від Центрального керівництва завдання практичного втілення плану вшанування 20-ї річниці Базарської трагедії [5, с. 9; 10, с. 25]. План був розроблений 1 листопада 1941 р. на засіданні Центрального керівництва ОУН(М) на чолі з заступником голови ПУН О. Ольжичем. Активну участь в організаційному погодженні головних засад вшанування трагедії брав полковник Р. Сушко, який був безпосереднім учасником Другого зимового походу. У загальному, основні положення засідання 1 листопада 1941 р. зводилися до наступного: річниця повинна бути гідним відзначенням цієї історичної дати; річниця має стати засобом подальшого укріплення українських національних настроїв на території Житомирщини; відносно німців має бути збережена певна нейтральність, оскільки до відкритої боротьби з ними ОУН ще не готова [10, с. 25].

Напередодні 20-ї річниці Базарської трагедії в українському національному середовищі, зокрема на сторінках деяких офіційних друкованих видань, які ще допускали появу статей на національну проблематику, підкреслювалася необхідність широкого вшанування цієї події. В газеті "Голос Волині" наголошувалося: "І коли загостить до нас 21 листопад, спішім усі на свято жертви. Ми наберемо там нових сил до боротьби; у наші очі загляне наша національна гордість, що Україна має таких великих героїв, героїв Крут, Базару... У цьому дні над нашими душами кружлятиме безсмертний дух базарських лицарів..." [11, с. 1].

На сторінках газет також йшло активне обговорення можливих заходів у день річниці трагедії. Так, у київському часописі "Українське Слово" відзначалося: "Коли за 40 днів повториться двадцятий раз річниця 359, ми зобов'язані зустріти її не тільки в душевному поклоні, але й широкою маніфестацією, що буде першим всенаціональним святом вільної України. Під Базаром заходом обласного Центру в Житомирі повинно бути негайно встановлене місце, де сталася жертва. Від очевидців треба списати все відоме їм про рейд і розстріл. Окремий Комітет Базара повинен підготувати програму

великого релігійно-національного свята на місці розстрілу. 21 листопада по всій Україні мають відбутися відправи у церкві, академії (концерти) та реферати. Зокрема, в школах повинно учительство розказати молоді, як її батьки вміли вмирати за неї" [12, с. 26].

Заходи, приурочені 20-й річниці Базарської трагедії, були проведені у ряді шкіл. Відповідно до архівних матеріалів, завдання провести "базарський день" отримали директори діючих шкіл на зборах у 20-х числах листопада 1941 р. у відділі народної освіти районного управління в Попільні на Житомирщині [13, арк. 35]. На необхідності широкого відзначення в українських школах Базарських подій кінця листопада 1921 р. наголошувалося й пізніше.

Серед інших заходів, які пропонувалося здійснити з метою вшанування жертв трагедії, – підготовка місця для встановлення пам'ятника. У зв'язку з цим газета "Українське Слово" писала: "Під Базаром могли б присутні на святі розпочати сипати могилу, на якій має стати монументальний пам'ятник. Конкурс на нього повинен розписати Комітет Базара, а прибуток від продажу фотопроектів, а також від фото місця розстрілу та портретів от. Тютюнника повинен іти у фонд на збудування пам'ятника" [12, с. 26]. Проте ця пропозиція залишилася нереалізованою, а меморіал на місці трагедії був відкритий лише через 59 років.

Окрім того, передбачалася організація естафетного бігу з чашею, наповненою землею із могили жертв Базарської трагедії, до Софійського собору чи Печерської лаври у Києві. Чашу із землею пропонувалося вмурувати в стіну на одному з цих храмів.

Очевидно, що як житомирський обласний провід мельниківців, так і Центральне керівництво ОУН(М) доклали максимум зусиль для організації вшанування жертв трагедії. Адже вже 8 листопада 1941 р. у Базарі на місці розстрілу розпочали насипати високу могилу [14, с. 6], а населення почало сюди сходитися ще за два дні до початку маніфестації [3, с. 14]. Серед присутніх, окрім представників Житомирщини, були делегати з сусідніх областей та інших регіонів України, зокрема з Херсонщини [5, с. 9]. За деякими ж непідтвердженими даними,

у заході взяло участь близько 40 тисяч осіб [1, с. 12; 5, с. 9; 8, с. 72; 10, с. 25; 14, с. 6]. Ймовірно, що ця цифра дещо перебільшена, оскільки в одній із розповідей зазначено "про кільканадцять тисяч людей", які "їхали возами, цілими валками, ішли одинцем та групами. Ішли чоловіки, що в якийсь спосіб уникнули німецької неволі, ішли жінки, ішли діти. Зокрема багато було молоді, а серед неї й сивоусі діди, що брали активну участь у Визвольних Змаганнях 1917–21 років – старі повстанці, загартовані у боях, тверді, як їхня доля. Ішли ті всі, яких двадцять рокі[в] неволі не зігнули, не скривили їхньої душі. Ішли горді, з піднесеним чолом, рішені, в разі потреби, силою відстояти свою волю" [4, с. 223].

Відзначення 20-х роковин трагедії під Базаром розпочалося у п'ятницю 21 листопада 1941 р. об 11-й годині виступом О. Яценюка: "Друг Волинець промовою відкриває свято. Говорить з трибуни від імені безіменних борців, що двадцять років у тяжких умовах большевизму провадили боротьбу, говорить від імені тих, що за той час віддали своє життя в тюрмах, концтаборах та розстріляні були в льохах чрезвычайки. Говорить про великі цілі, ясні завдання, про славу, честь, про свободу. Говорить про гідне життя у власній державі, говорить про все те, для чого жили та за що гинули 359. Говорить з трибуни, а довкруги жовто-блакитні прапори й тисячі тисяч голів" [4, с. 223]. Сам О. Яценюк про свій виступ повідомляв дуже узагальнено: "Свято я відкрив короткою згадкою про героїв Другого Зимового Походу й передав під опіку українського народу могилу, якої тут 20 років не могли насипати" [14, с. 6].

На маніфестації з промовами також виступали й інші присутні, серед яких представники різних регіонів України, а священиками (за деякими даними – понад 50 осіб) була проведена панахида: "Священики, яких ми ніколи не знали в обличчя, вогненними словами кликали в ім'я Боже до боротьби за Божу правду, за свободу України..." [14, с. 6]. Завершилася маніфестація виконанням національного гімну.

21 листопада 1941 р. представники громадськості Базарського і Малинського районів Житомирської області та Розважівського району Київської області розпочали естафету передачі землі з могили учасників Другого зимового

походу до Києва. Земля з могили була передана й присутнім представникам усіх українських земель [4, с. 224]. Естафетою до Києва також було відправлено лист, у якому маніфестанти висловлювали прохання "встановити цю землю перед вівтарем Божим в Софіївському соборі, щоб вона завжди нагадувала про незабутню героїку кращих синів України" [12, с. 164].

Земля з могили учасників Другого зимового походу військ армії УНР селянами Димерського району 29 листопада 1941 р. була доставлена до Києва. Тут у відділенні поліції земля була вміщена до срібної урни, яку встановили на жовто-блакитній скатертині під українськими національними прапорами. Вранці 3 грудня 1941 р. її на зберігання до часу відкриття Софійського собору урочисто перенесли до церкви Андрія Первозванного [12, с. 164], де була відслужена панахида. Серед значної кількості присутніх на панахиді були члени ОУН(М) О. Ольжич, О. Бойдуник, генерал М. Капустянський, голова Української Національної Ради професор М. Величківський, представники Української церковної ради, Київської міської управи [6, с. 192].

Уже 21 листопада 1941 р., після закінчення маніфестації, німці почали затримувати окремих осіб, а за кілька днів після відзначення річниці Базарської трагедії, на Житомирщині, зокрема в Базарі, Коростені, Радомишлі, Житомирі, окупаційна влада розпочала масові арешти як учасників акції в Базарі, так й інших національно свідомих українців. За різними підрахунками, до кінця осені – початку грудня 1941 р. було заарештовано від понад 200 до понад 750 осіб [1, с. 12; 3, с. 16]. На нашу думку, найбільш точним у підрахунках арештованих німцями був Волинський інспекторат ОУН. Відповідно до його даних, станом на кінець листопада 1941 р. була заарештована 721 особа [10, с. 25-26], серед яких значна кількість представників ОУН як мельниківської, так і бандерівської фракцій, у тому числі провідник житомирського обласного проводу ОУН(М) Волинець [10, с. 26]. Відповідно ж до слів самого О. Яценюка, які передає О. Жданович, він був заарештований пізніше. Як відзначає О. Жданович, поручник Волинець після базарських подій вирішив піти в підпілля. Проте,

повернувшись до Житомира попрощатися з батьками, він був заарештований гестапо [14, с. 6].

Спочатку арештованих переважно відправляли до в'язниці у Радомишлі, пізніше – до Житомира. Більшість із них були розстріляні. Розстріли відбувалися на початку грудня 1941 р. у тодішньому передмісті Житомира на Мальованці [3, с. 16; 4, с. 225]. Так, один із розстрілів проходив 6 грудня 1941 р. [4, с. 225]. Серед інших тоді були розстріляні керівник житомирського міського проводу ОУН(М), певний час голова міського управління Житомира, Ю. Орищенко з дружиною. У цей день чотирьом особам, у тому числі О. Яценюку, вдалося врятуватися втечею [4, с. 225; 7, с. 219].

Ці трагічні події кінця листопада – початку грудня 1941 р., які стали першою масовою антимельниківською німецькою акцією [9, с. 86], ввійшли в історію під назвою "Другий Базар". Очевидно, вшанування розстрілу 359 учасників Волинської групи Другого зимового походу військ армії УНР 21 листопада 1941 р. для німців було приводом для проведення масових репресій проти українського націоналістичного руху, знищення його місцевих осередків.

Водночас події Другого Базару стали для українських націоналістів, зокрема для ОУН(М), передумовою переходу на антинімецькі позиції. У зв'язку з цим О. Ольжич відзначав: "Я думаю, що Другий Базар відкриває черговий етап української революційної боротьби, що по найбільших ускладненнях мусить закінчитися створенням Самостійної Української Держави" [4, с. 226]. Уже в першій половині 1942 р., відповідно до рішень травневої конференції в Почаєві та серпневого З'їзду Українських Самостійників у Києві, ОУН під проводом полковника А. Мельника зайняла відкриту антинімецьку позицію [15, с. 4]. Безпосереднє ж збройне протистояння ОУН(М) з німцями розпочалося із січня 1943 р., коли партизанський відділ Білого здійснив напад на в'язницю в Дубно та звільнив політичних в'язнів [16, с. 18].

Відзначимо, що з новим утвердженням радянської влади могили учасників Другого зимового походу в Базарі та в інших навколишніх населених пунктах

були зруйновані. А в 1952 р. на полі між селами Малі Міньки та Звіздаль, де у листопаді 1921 р. відбувся нерівний бій, було зініційовано посадку дерев [2, с. 16].

В умовах перебудови восени 1990 р. з ініціативою вшанування пам'яті жертв Базарської трагедії 21 листопада 1921 р. виступили обласні організації Житомирщини: Українська Республіканська Партія, Спілка Незалежної Української Молоді, Народний Рух України. Їх починання були підтримані на всеукраїнському рівні. До Базарської сільської ради Народицького району Житомирської області була подана заявка про проведення 25 листопада 1990 р. панахиди на місці базарських події. Проте спроба вшанування пам'яті борців за волю України через опір радянської влади зазнала невдачі [17, с. 17-18].

Лише після проголошення державної незалежності України 24 серпня 1991 р., було віднайдено і впорядковано могили учасників Другого зимового походу, розпочалося гідне вшанування їх пам'яті. 26 серпня 2000 р. на могилах у Базарі було відкрито меморіал, який був споруджений з ініціативи голови Об'єднання бувших вояків-українців майора доктора С. Фостуна на кошти української діаспори у Великобританії. На пілонах меморіалу викарбовано імена всіх похованих. Автор проекту – житомирський архітектор О. Борис. 11 жовтня 2002 р. на території меморіалу в кургані були перепоховані останки 46 воїнів, які загинули 17 листопада 1921 р. у бою біля с. Звіздаль.

Отже, знаковою подією в історії українського самостійницького руху першої половини 1940-х рр. стало вшанування 20-ї річниці пам'яті учасників Другого зимового походу військ армії УНР. Захід, який був зініційований ОУН під проводом А. Мельника, засвідчив зростання національної свідомості українського населення. Водночас для німецької окупаційної влади це стало приводом для проведення масових акцій проти представників націоналістичного руху, зокрема мельниківців, для яких репресії стали важливою передумовою переходу на антинімецькі позиції.

Література

1. Брунь С. Пам'ять кличе / С. Брунь // Українське слово. – 2001. – 22-28 листопада.

2. Коцюба С. Річниця Базарської трагедії у 1941 р. / С. Коцюба // Шляхами творення української державності : матеріали регіональної науково-практичної конференції "Боротьба українського народу за державну незалежність в 1917–1921 рр. (до 85-річчя Другого зимового походу)". – Житомир : ПП Євенок О. О, 2006. – С. 15-16.
3. Два Базари, 1921–1941. – Б. м., 1949. – 22 с.
4. Другий Зимовий похід : Листопадовий рейд : Базар. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. – 240 с.
5. Кот С. Українська Голгофа. Розгортання діяльності ОУН в окупованому Києві / С. Кот // Українське слово. – 2005. – 12-18 жовтня.
6. Відейко М. Ю. Наукова спадщина Олега Ольжича / М. Ю. Відейко, С. І. Кот. – К. : Наш час, 2008. – 239 с. – (Серія : Невідома Україна).
7. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер ; [пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного]. – К. : Зовнішторгвидав України ; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.
8. Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. : [монографія] / В. М. Жилюк. – Рівне : Волинські обереги, 2008. – 308 с.
9. Киричук Ю. А. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття : ідеологія та практика / Ю. А. Киричук. – Львів : Добра справа, 2003. – 464 с.
10. Шумелда Я. Похід ОУН на Схід / Я. Шумелда. – Львів : Фонд духовного відродження ім. митрополита А. Шептицького, 1991. – 35 с.
11. Голос Волині (Житомир). – 1941. – 13 листопада.
12. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. Т. 10. Ч. 2 : Газета "Українське Слово" 1941 року / [упоряд. О. Кучерук]. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2004. – 304 с.
13. Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області. Архівно-слідчі справи припиненого фонду, спр. 30410, 401 арк.
14. Жданович О. Петро Марчук – поручник Волинець (ОУН в Житомирі) / О. Жданович // Вільне слово. – 1992. – 8 лютого.

15. Пісецька О. Генеза українського повстанчого руху в Україні / О. Пісецька // Україна в Другій світовій війні : зб. доповідей виголошених на перших Студійних Днях в Балтімор, (Балтімор, 5–6 жовт. 1957 р.). – Балтімор, 1957. – С. 2-7.

16. Шуляк О. В ім'я правди : до історії повстанчого руху в Україні / О. Шуляк. – Роттердам, 1947. – 36 с.

17. Овсієнко В. Спогади / В. Овсієнко // Шляхами творення української державності : матеріали регіональної науково-практичної конференції "Боротьба українського народу за державну незалежність в 1917–1921 рр. (до 85-річчя Другого зимового походу)". – Житомир : ПП Євенок О. О, 2006. – С. 17-19.